

MACIEJ KLIMEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7507-7369>

RESTRUKTURYZACJA PRZEZ UPADEK – PROBLEMY SPOŁECZNE W MAŁYM MIEŚCIE POPZEMYSŁOWYM. PRZYKŁAD GMINY WOJKOWICE

ABSTRAKT

Artykuł wpisuje się w nurt badań z zakresu diagnoz zjawisk kryzysowych w miastach, opracowywanych na potrzeby Lokalnych Programów Rewitalizacji. Przedstawia problemy wynikające z restrukturyzacji przemysłu na przykładzie małego miasta Wojkowice w Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii.

Słowa kluczowe: restrukturyzacja, diagnoza, organizowanie społeczności lokalnej

WPROWADZENIE

Małe miasta o funkcjach poprzemysłowych często borykają się z problemem substandardowych dzielnic miejskich, które charakteryzują się wieloma problemami społecznymi, marginalizacją gospodarczą oraz degradacją środowiska naturalnego i przestrzeni publicznej. Jednym z czynników, które mogą przyczynić się do poprawy i uzdrowienia tej sytuacji społeczno-gospodarczej jest rewitalizacja zdegradowanego obszaru. Dla dobrze przeprowadzonego procesu rewitalizacji niezbędna jest kompleksowa diagnoza społeczności lokalnej.

Niestety wielowymiarowy potencjał, jakim dysponują społeczności lokalne, bywa rzadko diagnozowany w całościowy i adekwatny sposób. Realizowane przez instytucje samorządowe diagnozy społeczności lokalnych, bardzo często są powierzchowne i zazwyczaj ograniczają się do diagnozy określonego problemu bądź problemów społecznych. Planując rozbudowane projekty Or-

ganizowania Społeczności Lokalnej w procesie rewitalizacji, w określonych przestrzeniach, jedynie odpowiednio przygotowana i przeprowadzona diagnoza środowiska daje szansę ich powodzenia. W celu opracowania takiej charakterystyki społeczności niezbędne jest opracowanie, przygotowanie i przeprowadzenie odpowiednich procedur badawczych, które pozwolą na dogłębne i wielowątkowe zbadanie tejże społeczności i zebranie danych o charakterze zarówno jakościowym, jak i ilościowym (Mandrysz, 2014, s. 152).

RESTRUKTURYZACJA EKONOMICZNA WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO A PRZEKSZTAŁCENIA SPOŁECZNO-KULTUROWE DZIELNIC ROBOTNICZYCH – PRZYKŁAD WOJKOWIC¹⁾

Obecna kondycja społeczno-ekonomiczna województwa śląskiego oraz jego problemy społeczno-gospodarcze wynikają z funkcjonującej tu od XIX wieku gospodarki, na którą składały się głównie: górnictwo, hutnictwo i inne branże przemysłu ciężkiego. Miasta aglomeracji górnośląskiej, które powstały i rozwijały się dzięki rozwojowi przemysłu ciężkiego, powstały w drugiej połowie XIX wieku. Tak szybki proces urbanistycznego rozwoju był związany z postępującym procesem industrializacji. Najpierw powstawały osady przemysłowe, a następnie – dzięki ich połączeniu – miasta rozwijające się wskutek pracy przemysłowej. W aglomeracji mało jest miast o wyraźnej tożsamości historycznej, w większości ich tożsamość budował przemysłowy charakter. Kultura miast aglomeracji śląskiej była więc zdominowana przez przemiany industrializacyjne końca XIX i początku XX wieku.

Wszystko zmieniło się na początku lat 90., kiedy to miasta te zaczęły przechodzić poważne przekształcenia związane z restrukturyzacją ekonomiczną regionu, spowodowaną transformacją ustrojową. Przekształcenia ekonomiczne w województwie śląskim wiązały się z procesami upadku tradycyjnego sektora przemysłu. Spowodowało to masowe zamykanie za-

¹⁾ Zagadnienie omawiane w tym rozdziale przedstawiałem wcześniej w kilku publikacjach; tutaj korzystam z artykułu Klimek, M. (2017). Społeczne konsekwencje restrukturyzacji przemysłu w Wojkowicach – czyli skąd pomysł na Wojkowickie Laboratorium Rewitalizacji Społecznej. W: K. Wódcz, M. Klimek, *Wojkowickie Laboratorium Rewitalizacji Społecznej* (s. 151–158). Wojkowice.

kładów przemysłowych w związku z realizacją rządowego programu restrukturyzacji górnictwa. Liczba osób zatrudnionych w przemyśle z prawie 400 tysięcy osób na początku lat 90. spadła do około 65 tys. w roku 2017, co świadczy o skali zmian zachodzących w gospodarce regionu.

W ciągu dwudziestu lat z regionu o przemysłowym charakterze województwo śląskie przekształciło się w obszar gospodarczy o znaczącym udziale sektora usług. Zapoczątkowany wtedy proces transformacji systemu społeczno-ekonomicznego niósł za sobą zarówno potencjał rozwojowy, jak i niebezpieczeństwo asymetryczności rozwoju. Potencjał rozwojowy objawiał się w postaci budowy nowego ładu społecznego, kształtowania się podstaw gospodarki rynkowej oraz możliwości budowania społeczeństwa obywatelskiego. Niebezpieczeństwo asymetryczności rozwoju zrodziło zagrożenie pogłębiania się problemów społecznych, prowadzące w konsekwencji do marginalizacji i wykluczenia dużych grup, w tym całych społeczności lokalnych zamieszkujących określone terytorium (Wódz, 2001, s. 32–41).

Rozpoczął się proces deindustrializacji polegający na stopniowym pozabawianiu mieszkańców aglomeracji śląskiej tradycyjnej tożsamości przemysłowej, identyfikowanej z kulturą górniczą i próbą odnalezienia się w zupełnie nowej kulturze postindustrialnej (Wódz, Wódz, 2009, s. 209).

Pod względem charakteru ludność pracującą w zakładach przemysłowych aglomeracji śląskiej należy podzielić na dwie części: rdzennych mieszkańców, od dawna związanych ze strefą przemysłu zamieszkujących stare dzielnice robotnicze, i mieszkańców napływowych, którzy zamieszkują w nowych osiedlach robotniczych (tak zwana wielka płyta, np. osiedle Zagórze w Sosnowcu) i hotelach robotniczych.

Mieszkańcy rdzenni zamieszkujący stare dzielnice przemysłowe dosyć szybko ulegli procesowi marginalizacji na skutek tego, iż kultura przemysłowa była jedyną im znaną, a załamanie funkcjonowania materialnych podstaw tej kultury spowodowało całkowite ich zagubienie. Należy tu zwrócić uwagę, iż przez lata zakłady przemysłowe zaspokajały nie tylko potrzeby ekonomiczne, ale także społeczno-kulturowe. Zakłady pracy wspierały kulturę, dofinansowywały wczasy, czynsze. W trakcie restrukturyzacji socjalne funkcje zakładów stały się zbędnym balastem, którego nowi właściciele spółek jak najszybciej się pozbywali.

Z kolei ludność napływowa zamieszkująca nowsze osiedla i hotele robotnicze zdecydowała się na migrację powrotną do rdzennego miejsca pochodzenia. Wysokie odprawy górnicze oraz pieniądze ze sprzedaży mieszkań pozwoliły im na rozpoczęcie życia od nowa, najczęściej na terenach wiejskich, z których pochodzili. Zapoczątkowało to proces zmniejszania się liczby ludności miast przemysłowych, co w konsekwencji doprowadziło do zmiany charakteru społeczeństwa tych miast.

Poważnym problemem restrukturyzacji stało się wytwarzanie w większości miast aglomeracji śląskiej przestrzennych stref dezorganizacji społecznej. Było to spowodowane tym, iż te miejsca niegdyś były specjalnie wydzielone na osadę przemysłową. Wiele miast w aglomeracji śląskiej powstawało przez przyłączenie osad przemysłowych do większych organizmów miejskich. Powodowało to tworzenie obszarów miejskich, w których osiedla robotnicze (przykopalniane, przyfabryczne) tworzyły społecznie i przestrzennie zamknięte obszary miejskie (Nikiszowiec, Kafhaus, Lipiny). Takie osiedla przemysłowe miały homogeniczny społecznie charakter, ich regulatory życia społecznego, systemy socjalizacyjne czy kultura były zawsze zależne od zakładu, który stanowił miejsce pracy dla większości mieszkańców. Już jakiś czas przed restrukturyzacją badacze dowodzili, iż w tych przemysłowych dzielnicach mamy do czynienia ze społecznym zdegradowaniem. Spowodowane było to wieloma czynnikami, między innymi społeczno-kulturowymi czy aksjonormatywnymi. Należy pamiętać, że społeczności lokalne aglomeracji śląskiej są bardzo interkulturowe, złożyły się na to czynniki historyczne i migracyjne.

W dzielnicach tych rozwijała się więc patologia życia codziennego podana wewnątrzdzielnicowej kontroli społecznej. Mowa tu o przemocy w rodzinie czy nałogach. Ta patologia życia codziennego funkcjonowała na osiedlach, ale wśród mieszkańców była „rozeznana” społecznie i lokalna kontrola społeczna umiała sobie z tym poradzić. Kiedy nastąpiło załamanie gospodarcze, w dzielnicach pojawił się problem ubóstwa i wykluczenia społecznego, patologiczne wzory zaczęły się stopniowo rozpowszechniać, a kontrola społeczna przestała być efektywna. Wtedy to degradacja społeczna powoli zaczęła dotyczyć całej przestrzeni społecznej dzielnic przemysłowych.

Restrukturyzacja starych regionów przemysłowych to skomplikowany proces gospodarczy i społeczny, pociągający za sobą wiele przewidywalnych

i nieprzewidywalnych zakłóceń w życiu społecznym, a także niosącym za sobą bardzo poważne koszty społeczne. Wyrazistość tego zjawiska jest widoczna w aglomeracji śląskiej jak rzadko gdzie indziej. Przyczyną tego jest to, iż tu mamy do czynienia ze skupieniem wszystkich elementów składających się na klasyczny obraz starego regionu przemysłowego (Wódz, 2010).

Gmina Wojkowice leżąca w bezpośrednim zapleczu rdzenia nowo utworzonej Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii jest klasycznym przykładem lokalnego ośrodka, który borykał się przez wiele lat ze skutkami transformacji społeczno-gospodarczej na skutek restrukturyzacji przemysłu ciężkiego. Dzisiejszy efekt problemów w mieście po części to koszty restrukturyzacji gospodarki, a więc koszty zmian ustrojowych i systemu transformacji (Zuzańska-Żyśko, 2006, s. 207).

RYСУNEK 1. Położenie Wojkowic

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji Gminy Wojkowice na lata 2017–2023.

W latach 20. ubiegłego wieku w Wojkowicach, wtedy jeszcze niewielkiej osadzie, zaczął się rozwijać przemysł ciężki. Wybudowano kopalnię Jowisz i cementownię Saturn. Wiązało się to z powstaniem dzielnicy robotniczej, w której zamieszkali pracownicy zakładów. Zakłady przemysłowe stworzyły warunki do powstania dobrze zorganizowanej, zintegrowanej społeczności. Przez kilkadziesiąt lat kopalnia i cementownia kształtowały każdy niemalże element życia społecznego mieszkańców robotniczej dzielnicy, w której skład wchodzi osiedle Morcinka, wybudowane dla pracowników kopalni Jowisz, i osiedle Sucharskiego, wybudowane dla pracowników cementowni Saturn. Kopalnia i cementownia były oparciem w trudnych chwilach, dawały wsparcie emocjonalne i finansowe. Pracownicy dostawali mieszkania, zakłady regulowały opłaty czynszowe. Wspierana była kultura (funkcjonował tu dom kultury, w skład którego wchodziło kino i sala balowa), turystyka (zakłady miały swoje ośrodki wczasowe w górach i nad morzem), sport na wysokim poziomie (w pobliskim parku został wybudowany kompleks sportowy z basenem, hotelem kawiarnią i boiskiem do różnego rodzaju sportów).

Zintegrowana społeczność dawała poczucie wartości – wartości, jaką były niezwykle profesjonalizm w fachu górniczym, rodzina, wiara i ugruntowany przez lata porządek. Sytuacja zaczęła się zmieniać w okresie zmian ustrojowych po 1989 roku. Stabilny, wieloletni układ społeczny zaczął się chwiać. Kopalnia stała się częścią holdingu węglowego, który postanowił ją poddać w stan likwidacji, cementownia podzieliła jej los, dostała się w tryby gospodarki rynkowej i została wchłonięta przez prywatny koncern i zlikwidowana.

Zaczęła się pogoń za pieniądzem, chaotyczne, nieprzemyślane odprawy górnicze zagroziły fundamentom niejednej wojkowickiej rodziny. Wiele osób – tych, którzy przyjeżdżali do Wojkowic z całej Polski za chlebem – jeszcze bardziej odczuwało utratę stabilizacji. Oni nie mieli wsparcia rodziny, pogłębiały się więc różnice społeczne. Towarzyszyły temu takie zjawiska, jak m.in.: niskie kwalifikacje zawodowe i niedostosowanie się do współczesnych realiów rynku pracy, obniżanie się poziomu życia, brak umiejętności asymilowania się w nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej, mała samodzielność i aktywność związana z opiekuńczą rolą kopalni.

Upadł klub sportowy, zlikwidowano dom kultury. Naturalnym środowiskiem dla młodzieży, pozbawionej zorganizowanych form spędzania czasu wolnego, stało się samo osiedle. A trzeba przyznać, że układ urbanistyczny dzielnicy sprzyja „organizowaniu” różnych, raczej nieakceptowanych społecznie aktywności. Koniec lat 90. to moment bardzo trudny w życiu dzielnicy. Osiedla robotnicze zaczęły być postrzegane negatywnie przez społeczność miasta. Osiedla Morcinka i Sucharskiego zyskały opinię niebezpiecznych i patologicznych. Stały się dla wielu obszarem zdegradowanym, zaniedbaną, niebezpieczną enklawą, w której zdarzyła się najgorsza dla jego społeczności rzecz – sami mieszkańcy zaczęli siebie postrzegać w negatywnych kategoriach. Opinia otoczenia stała się tożsama z opinią społeczności osiedla.

Według pracowników Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Wojkowicach na osiedlach Morcinka i Sucharskiego dokonywała się lokalna koncentracja ubóstwa, która sprzyja procesom utrwalania się, a nawet społecznego „dziedziczenia” negatywnych zjawisk. Wewnątrz osiedli tworzyły się swoiste getta, występowała wyraźna odrębność przestrzenna, względna homogeniczność statusowa mieszkańców i zabudowy, niska przenikalność między obszarem wyłączonym a światem otaczającym.

Wytworzone zostało poczucie odrębności społecznej, świadomościowej, enklawowości zarówno przez mieszkańców obszaru, jak i obserwatorów zewnętrznych. Obszarowi temu towarzyszy ubóstwo wynikające z długotrwałego braku pracy, braku wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, wyuczona bezradność, bierność życiowa i skłonność do poprzestawania na małym. Widoczne jest pojawienie się prawników i profesorów biedy, ludzi, którzy do perfekcji opanowali wszelkie sposoby korzystania z pomocy społecznej. Pojawia się także dezintegracja struktury rodzinnej i izolacja od spraw, którymi żyje ogół.

REWITALIZACJA SZANSĄ NA ZMIANY?

W październiku 2015 r. zakończono prace nad ustawą o rewitalizacji. Jej celem było stworzenie ram prawnych do uporządkowania działań na rzecz tego zjawiska w Polsce, w tym zachęcenie samorządów do bardziej aktyw-

nej polityki społecznej, ekonomicznej i przestrzennej, związanej z poprawą jakości życia na zdegradowanych obszarach. Rewitalizacja to kompleksowy proces przemian społecznych, ekonomicznych, przestrzennych i technicznych służących wyprowadzeniu ze stanu kryzysowego najbardziej zdegradowanych obszarów. Doświadczenia gmin w procesie rewitalizacji w minionych okresach finansowania pozwoliły spojrzeć z perspektywy czasu i uzyskanych efektów na skuteczność rewitalizacyjnych działań miast. Weryfikacja tych przedsięwzięć pozwoliła stwierdzić, iż zrealizowano wiele ważnych i dobrych projektów, zmieniających centra miast i przyczyniających się do zahamowania negatywnych zjawisk. Wiele z działań dotyczyło infrastruktury w substancję mieszkaniową, poprawiających warunki życia i stan zabytków, podniesienia atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej, a także włączono finansowanie zwrotne w działania rewitalizacyjne. Jednakże obok sukcesów niejednokrotnie można było zauważyć nadużywanie pojęcia „rewitalizacja”, położenie nacisku na działania infrastrukturalne kosztem działań „miękkich”, których adresatem powinny być społeczności miast. Zauważalne rozproszenie i fragmentaryczność działań, pominięcie kompleksowości rozwiązań powodowały osłabienie efektów procesu rewitalizacji i nieosiągnięcie spodziewanych rezultatów. Niedostateczna diagnoza stanów kryzysowych i słaba partycypacja społeczna powodowały niską skuteczność wobec grup wykluczonych.

Wyniki kontroli NIK w okresie 2007–2013 wskazują na dotychczasowy brak postrzegania Lokalnych Programów Rewitalizacji jako podstawowego narzędzia zarządzania procesami na zdegradowanych obszarach miast. W większości skontrolowanych województw wspieranie projektów rewitalizacji obszarów miejskich było dostępne najczęściej dla miast będących siedzibami powiatów, miast pełniących funkcję regionalnych ośrodków rozwoju oraz miast o większej liczbie mieszkańców.

W obecnym okresie finansowania 2014–2020 dokumenty zarówno krajowe, jak i regionalne odnoszące się do rewitalizacji prezentują nowe podejście do całego procesu odnowy obszarów zdegradowanych. Dokumenty te mają różne zakresy regulacji, jednakże zawierają elementy wspólne, które są fundamentalne dla poprawnego rozumienia procesu rewitalizacji. I tak ze względu na kumulację problemów i negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych,

przestrzennych i środowiskowych, powiązanych z degradacją fizyczną zabudowy, we wszystkich dokumentach podkreśla się wieloaspektowość procesu rewitalizacji i konieczność przenikania różnych jego wymiarów, tj. społecznego, gospodarczego, środowiskowego i przestrzennego. W celu dokładnego określenia problemów jest niezbędne przeprowadzenie pogłębionej diagnozy społecznej, dającej podstawy dalszego programowania zadań.

WOJKOWICKIE LABORATORIUM REWITALIZACJI SPOŁECZNEJ

W sierpniu 2016 r. gmina Wojkowice otrzymała od Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Katowicach dofinansowanie na projekt pt. Wojkowickie Laboratorium Rewitalizacji Społecznej w ramach projektu pn. Śląskie programy rewitalizacji – wsparcie dla gmin, finansowanego w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2014–2020, Osi Priorytetowej 3 Potencjał beneficjentów funduszy europejskich, Działania 3.1 Skuteczni beneficjenci. Zadaniem powołanego Wojkowickiego Laboratorium Rewitalizacji Społecznej było upowszechnienie w gminie Wojkowice rozumienia rewitalizacji jako procesu kompleksowych, interdyscyplinarnych przemian ukierunkowanych na wyprowadzenie obszarów zdegradowanych z kryzysu, wzmocnienie zdolności gminy Wojkowice do tworzenia mechanizmów partycypacji społecznej oraz angażowania mieszkańców, podmiotów publicznych, prywatnych oraz innych interesariuszy w przygotowanie programu rewitalizacji, a tym samym w wyprowadzanie z kryzysu zdegradowanych obszarów.

Jednym z najistotniejszych elementów poprzedzających realizację projektu było przeprowadzenie diagnozy obszarów zdegradowanych w Gminie Wojkowice – warunkiem koniecznym skutecznego rozwiązywania problemów społecznych jest dobra diagnoza, uwzględniająca różnorodność ich źródeł oraz wielorakie zależności między nimi. Identyfikacja i opis problemów społecznych to jeden z najważniejszych elementów pracy socjalnej ze społecznością, a jej celem jest poprawa szeroko pojętej sytuacji danej zbiorowości (Wódz, 1998), a zatem także (przede wszystkim) rozwiązanie (rozwiązywanie) nękających ją problemów społecznych.

DIAGNOZA OBSZARÓW ZDEGRADOWANYCH W WOJKOWICACH

Podział miasta na obszary badań

W Wojkowicach wydzielono siedemnaście jednostek przestrzennych – podziału dokonano z uwzględnieniem więzi społecznych. Delimitacja jednostek była oparta częściowo na granicach okręgów wyborczych. W ten sposób uzyskano podział nawiązujący do dokumentów urzędowych i utrwalony w świadomości mieszkańców. Wojkowice reprezentują nieregularny układ miasta. Wynika to z żywiołowego uprzemysłowienia. Na stary układ wiejski nałożyły się zaplanowane w pierwszej kolejności osiedla robotnicze w rejonie byłej KWK „Jowisz” i ul. Morcinka, a następnie w innych rejonach miasta. Żywiołowe procesy urbanizacji, przejawiające się budową nowych osiedli robotniczych, utworzyły odrębne jednostki funkcjonalno-przestrzenne bez wyraźnego centrum miasta.

RYSUNEK 2. Podział miasta Wojkowice na obszary badań

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji Gminy Wojkowice na lata 2017–2023.

Metodologia badań

Proces diagnostyczny uruchomiła analiza *desk research* polegająca na zebraniu dostępnych materiałów i literatury przedmiotu. Dotyczyła ona zarówno ujęć teoretycznych, jak i materiałów empirycznych, wykorzystywanych w diagnozie. Szczególną uwagę poświęcono pozyskaniu ogólnych danych statystycznych pochodzących z GUS, dostępnych drogą elektroniczną poprzez BDL. Następnym krokiem był przegląd miejskich dokumentów planistyczno-strategicznych. Przegląd tych dokumentów dał obraz stanu, a także pozwolił zidentyfikować braki w danych. Na tej podstawie ustalano niezbędne potrzeby informacyjne. W pierwszej kolejności skierowano zapytania do właściwych komórek organizacyjnych Urzędu Miasta i podległych jednostek. Część niezbędnych informacji była w gestii jednostek pozamiejskich. W ten sposób skompletowano dane obrazujące stan miasta, które pozwoliły zdelimitować obszary zdegradowane, a w dalszej kolejności tereny objęte procesem rewitalizacji. Kolejność działań była nieprzypadkowa, gdyż pozyskanie materiałów odbywało się od źródeł ogólnodostępnych, do źródeł wymagających szczegółowych informacji z jednostek zewnętrznych.

Kolejność działań w procesie poznawczym

Etap I. Podział miasta na jednostki przestrzenne

Obszar miasta został podzielony na stosunkowo małe jednostki, wyróżniające się jednorodnością funkcjonalno-przestrzenną o podobnej genezie.

Etap II. Wyznaczanie obszaru zdegradowanego

Wydzielenie obszaru zdegradowanego obejmuje jednostki przestrzenne na podstawie obiektywnych wskaźników statystycznych, badań terenowych, dokumentowania fotograficznego czy innych analiz i raportów. Obszar zdegradowany wyróżnia się kumulacją negatywnych zjawisk w różnych wymiarach. Wyznaczanie wartości krytycznej różni się w zależności od charakteru wskaźnika. Na potrzeby realizacji diagnozy wyróżniono wskaźniki oparte na:

- cechach mierzalnych o charakterze ciągłym,
- cechach mierzalnych o charakterze skokowym,
- cechach złożonych.

Cechy ciągłe wyróżnia płynna zmiana wartości wyrażona liczbami z częściami ułamkowymi, które zwykle są efektem przeliczenia pewnych wartości w stosunku do ludności lub powierzchni. Próbę wyznaczenia wartości krytycznej przeprowadzono po wcześniejszej analizie rozkładu wyników dla 17 jednostek przestrzennych. Zgodnie z założeniem, że obszar zdegradowany musi wyróżniać się koncentracją negatywnych zjawisk, zatem powinien obejmować ograniczoną (niewielką) liczbę takich jednostek. Wartość krytyczna była ustalana zawsze powyżej średniej arytmetycznej dla destymulanty (cecha, której wyższe wartości są niekorzystne) oraz poniżej średniej arytmetycznej w przypadku stymulanty (cecha, której wyższe wartości są korzystniejsze). Poszukując wartości krytycznej, dokonano uporządkowania (rosnącego lub malejącego) rozkładu uzyskanych wartości, ustalając miejsce, w którym różnica pomiędzy dwoma kolejnymi dzielnicami jest relatywnie duża. Procedura ta pozwala określić jednorodną grupę dzielnic zdegradowanych, która wyraźnie odbiega wynikami od innych jednostek przestrzennych.

Cechy o charakterze skokowym zmieniają wartość o jednostkę wyżej lub niżej. Wyrażają ją liczby całkowite. Szczególnym przypadkiem wskaźników skokowych są cechy o rozkładzie zero-jedynkowym, opartym na prostym rozróżnieniu: występuje zjawisko lub też nie. Miary zero-jedynkowe odnoszą się do faktu występowania lub niewystępowania danego zjawiska.

Część wskaźników można uznać za miary złożone. Opierają się one na kilku kryteriach o odpowiednich wartościach krytycznych. Przykładem takiej miary jest bezrobocie. W dzielnicach, gdzie wskaźnik przekraczał 7,5 bezrobotnych na 100 osób w wieku produkcyjnym, uwzględniono także przynajmniej jedną wartość krytyczną dotyczącą płci, wykształcenia, wieku, długotrwałego bezrobocia i kwalifikacji. Wartość krytyczną wskaźnika frekwencji oparto na trzech typach wyborów (samorządowych, prezydenckich i parlamentarnych), ustalono przez wskazanie okręgu wyborczego, w którym udział w wyborach był na najniższym poziomie.

Etap III. Wyznaczanie obszaru rewitalizacji

Wymaga on wskazania wybranych obszarów zdegradowanych lub ich części z kumulacją zjawisk kryzysowych, pamiętając, że obszar nie może przekroczyć 30% ludności miasta i 20% jego powierzchni. Koncentracja środków i działań na mniejszym obszarze może przynieść lepszy efekt. Nie jest to sprzeczne z interesem całego miasta, jak i jego mieszkańców. Rewitalizacja mylona jest często z ideą pełnego rozwoju gminy. Proces ten ma na celu poprawę sytuacji mieszkańców i dzielnic będących w najtrudniejszej sytuacji, choć w sposób pośredni przyczynia się do rozwoju całego miasta. Wyrowadzenie części miasta ze stanu kryzysowego nie oznacza automatycznie, że dzielnice te staną się lokomotywami wzrostu. Sytuacja taka, choć niewątpliwie bardzo pożądana, jest mało prawdopodobna. Rewitalizacja jest w pierwszej kolejności procesem „wyciągania” obszarów słabych z kryzysu.

Proces delimitacji obszaru podlegającego rewitalizacji oparto m.in. na wynikach badań społecznych oraz na danych wskaźnikach ze szczególnością schodzącą do poziomu konkretnej ulicy. Duże znaczenie miały badania terenowe i bezpośrednie obserwacje.

Metody badań

W części analitycznej pomocniczo stosowano średnią arytmetyczną, odchylenie standardowe oraz współczynnik zmienności. Pozwoliły one ocenić stopień zróżnicowania miasta. Wiele danych oparto na wartościach procentowych, co umożliwiło analizę struktury, a także pozwoliło porównywać dane różnych zmiennych diagnostycznych. Zrealizowane badania miały także charakter jakościowy. Właściwe badania terenowe zostały poprzedzone zwiadem badawczym w postaci spaceru z mieszkańcami Wojkowic zaangażowanymi w życie miasta i znającymi specyfikę badanych społeczności. Podstawowymi metodami badawczymi był pogłębiony wywiad swobodny indywidualny oraz zogniskowany wywiad grupowy, tzw. fokus²⁾. Wywiady te zostały nagrane za zgodą osób w nich uczestniczących. Ich

²⁾ Szerzej Witold Mandrysz w tym numerze: *Partycypacja mieszkańców w procesie planowania programów rewitalizacji – przykład miasta Wojkowice*.

uzupełnieniem są notatki i szkice badaczy z przeprowadzonych na ul. Morcinka konsultacji społecznych w przestrzeni publicznej. Zrealizowano kilkanaście wywiadów z ekspertami społecznymi reprezentującymi różne instytucje miejskie.

Delimitacja obszarów zdegradowanych

Delimitacja obszarów zdegradowanych bazuje na wyliczalnych poziomach zmiennych diagnostycznych identyfikujących problemy w warstwie społecznej i dodatkowo potwierdzonych przynajmniej jednym parametrem z poziomu gospodarczego, środowiskowego, funkcjonalno-przestrzennego lub technicznego. Ostatecznie posłużono się 20 wskaźnikami, w tym: w wymiarze społecznym posłużono się siedmioma wskaźnikami, w gospodarczym – czterema, środowiskowym – trzema, przestrzenno-funkcjonalnym – czterema oraz technicznym – dwoma. Za poziomy krytyczne uznano wartości odbiegające znacznie od średniej dla całego miasta. Cechy o charakterze skokowym dotyczyły obiektów, na których dane zjawisko występowało. Obejmowały one zwykle niewielką grupę jednostek przestrzennych, zdecydowanie wyróżniających się skalą niekorzystnego zjawiska. W celu określenia natężenia zjawisk kryzysowych uporządkowano obszary badawcze, przyznając za każdy zdiagnozowany problem 1 punkt. Jednostki uzyskujące największą liczbę punktów stanowią najbardziej problemowe obszary w mieście, a tym samym tworzą jednostki zdegradowane. Analiza wskazuje, że nie ma obszarów w mieście, które byłyby zupełnie wolne od problemów. Za granicę degradacji jednostki na terenie badań uznano obszar, na którym zidentyfikowano sześć lub więcej problemów, w tym minimum jeden z zakresu społecznego. W zachodniej, południowej i północno-wschodniej części miasta występuje wyraźnie mniej problemów. Te obszary są zdominowane przez budownictwo mieszkaniowe jednorodzinne, a jego struktury społeczne, choć nie są pozbawione problemów, nie wykazują silnych cech patologii z uwagi na większe poczucie tożsamości lokalnej, pomoc sąsiedzka i pokrewieństwo rodzinne. Obszary zdegradowane stanowią istotny problem społeczno-gospodarczy oraz przestrzenny i są barierą rozwoju ekonomicznego.

TABELA 1. Typy wskaźników i ich wartości krytyczne

Problem	Wskaźnik	Cecha mierzalna o charakterze*			Wartość krytyczna	Źródło danych
		ciągłym	skokowym	złożonym		
Wymiar społeczny						
Skala depopulacji	Ubytek ludności w % w latach 2012–2017	■			Poniżej –6%	UM Wojkowice
Zaawansowany proces starzenia	Udział ludności w wieku poprodukcyjnym	■			Powyżej 30%	UM Wojkowice
Niska aktywność społeczna	Frekwencja w trzech typach wyborów			■	Najniższa frekwencja w mieście według obwodów głosowania	PKW
Niekorzystne struktury bezrobocia	Wysoki udział procentowy bezrobotnych przynajmniej w jednej z kategorii struktury: płci, wieku, długotrwałego bezrobocia, braku kwalifikacji lub niskiego poziomu wykształcenia, przy spełnieniu warunku, że wskaźnik bezrobocia jest na poziomie powyżej 7,5			■	Wskaźnik bezrobocia na poziomie powyżej 7,5 oraz spełnienie przynajmniej jednego z warunków: <ul style="list-style-type: none"> • udział jednej z płci na poziomie 80% lub więcej, • udział długotrwałe bezrobotnych powyżej 60%, • brak wykształcenia lub niepełne podstawowe lub gimnazjalne powyżej 50%, 	PUP w Będzinie

TABELA 1. cd.

Problem	Wskaźnik	Cecha mierzalna o charakterze*			Wartość krytyczna	Źródło danych
		ciągłym	skokowym	złożonym		
					<ul style="list-style-type: none"> • bez kwalifikacji powyżej 50%, • do 25. roku życia powyżej 15%, • do 30. roku życia powyżej 30%, • powyżej 50. roku życia 40% i więcej. 	
Słabe wyniki nauczania	Miejsce zamieszkania uczniów, którzy uzyskali najgorsze wyniki		■		5 lub więcej uczniów osiągających średnie ocen poniżej 3	Miejski Zespół Oświaty i Wychowania www.oke.jaworzno.pl/www2/index.php/informacje-o-wynikach-egzaminow
Skala pomocy społecznej	Odsetek mieszkańców objętych pomocą społeczną	■			Powyżej 7,5%	MOPS w Wojkowicach
Wysoki poziom interwencji Policji	Liczba interwencji Policji na 10 mieszkańców	■			Liczba interwencji wyższa niż 5 na 10 mieszkańców	Policja w Wojkowicach
Gospodarcze						
Niski poziom aktywności gospodarczej	Liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych na 10 tys. mieszkańców	■			Poniżej 700 podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców	GUS

Wysoki poziom bezrobocia	Wskaźnik bezrobocia rejestrowanego, liczba bezrobotnych na 100 osób w wieku produkcyjnym	■			Powyżej 7,5	PUP w Będzinie
Niskie dochody ludności według PIT	łącznie dochody z PIT: 28, 36, 36L, 37, 38, 39 na 1 podatnika	■			Poniżej 29 tys. zł	US w Będzinie
Niskie dochody z działalności gospodarczej	Dochody z PIT 36 i 36L na 1 podatnika	■			Poniżej 30 tys. zł	US w Będzinie
Środowiskowe						
Przekroczenia standardów jakości środowiska	Zanieczyszczenie powietrza		■		Występuje obszar o średnim rocznym stężeniu PM10 powyżej 50 µg/m ³	Baza ORSIP
Obszary zdegradowane powierchniowo	Deformacja powierzchni ziemi, wyrobiska, nasypy, wykopy		■		Występuje takie zjawisko	Baza ORSIP
Obecności odpadów stwarzających zagrożenie	Występowania odpadów stwarzających zagrożenie		■		Występuje takie zjawisko	Inwentaryzacja w terenie, opracowanie ekofizjograficzne
Przestrzenno-funkcjonalne						
Słaba dostępność komunikacyjna	Liczba kursów regularnej komunikacji miejskiej	■			Mniej niż 10 kursów na dobę	KZK GOP

TABELA 1. cd.

Problem	Wskaźnik	Cecha mierzalna o charakterze*			Wartość krytyczna	Źródło danych
		ciągłym	skokowym	złożonym		
Slabe wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną	Dostępność mediów i poziom termomodernizacji			■	Brak co najmniej jednej z infrastruktury (gazu sieciowego, CO lub termomodernizacji)	Plan gospodarki niskoemisyjnej dla Miasta Wojkowice.
Niskiej jakości przestrzeń publiczna	Stan ladu przestrzennego i przestrzeni publicznej			■	Brak ladu przestrzennego i zaniedbana przestrzeń publiczna	Inwentaryzacja w terenie
Brak usług podstawowych	Dostępność punktu sprzedaży detalicznej			■	Brak sklepu detalicznego lub jego oddalenie powyżej 10 minut dostępu pieszego	Inwentaryzacja w terenie
Techniczne						
Mała powierzchnia użytkowa mieszkalna	Powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 mieszkanca	■			Poniżej 25 m ² powierzchni użytkowej na 1 mieszkanca	UM Wojkowice
Degradacja stanu technicznego obiektów budowlanych, wiaduktów i dróg	Występowanie zdegradowanych technicznie obiektów budowlanych, wiaduktów i dróg			■	Występowanie takiego obiektu	Inwentaryzacja w terenie

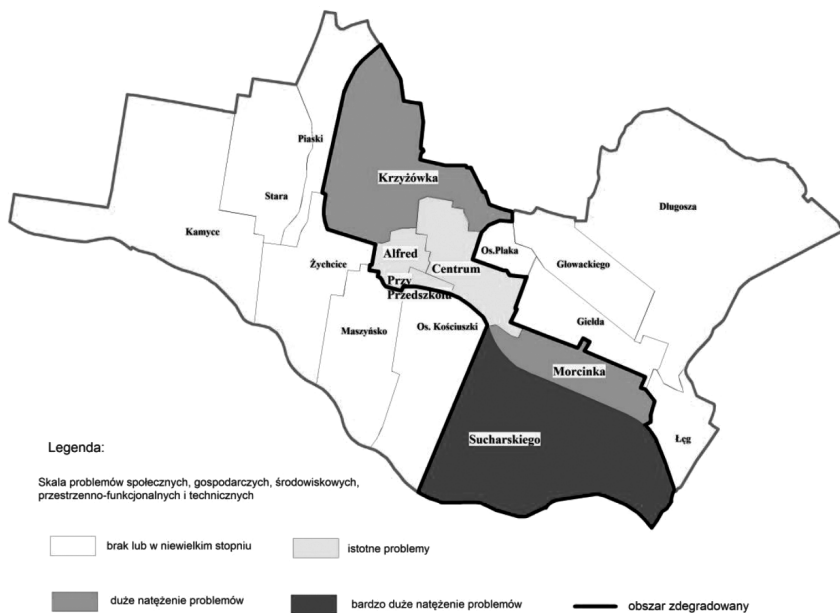
Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2017–2023.

TABELA 2. Macierz zidentyfikowanych problemów według dzielnic w Wojkowicach w 2017 r.

		PROBLEMY OGÓŁEM					
		Problemy					
Jednostka badawcza	Techniczne	Degradacja stanu technicznego obiektów budowlanych i wiaduktów, dróg	T2	x	x	x	3
		Mała powierzchnia użytkowa mieszkania	T1		x		11
		Brak usług podstawowych	P4			x	16
	Przestrzenno-funkcjonalne	Niskiej jakości przestrzeń publiczna	P3		x	x	
		Słabe wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną	P2		x	x	
		Słaba dostępność komunikacyjna	P1				x
		Obszary zdegradowane powierzchniowo	N3				x
	Środowiskowe	Obecności odpadów stwarzających zagrożenie	N2				x
		Przekroczenia standardów jakości środowiska	N1				
		Niskie dochody z działalności gospodarczej	G4				x
	Gospodarcze	Niskie dochody ludności według PIT	G3		x	x	
		Wysoki poziom bezrobocia	G2	x	x	x	
		Niski poziom aktywności gospodarczej	G1				x
		Poziom interwencji Policji	S7		x	x	
	Społeczne	Skala pomocy społecznej	S6		x	x	
		Słabe wyniki nauczania	S5		x	x	
		Niekorzystne struktury bezrobocia	S4		x	x	
		Niska aktywność społeczna	S3		x		x
		Zaawansowany proces starzenia	S2				
		Skala depopulacji	S1	x			
1	Łęg						
2	Morcinka						
3	Sucharskiego						

TABELA 2. cd.

		Problemy				PROBLEMY OGÓŁEM		
		Techniczne	Przestrzenno-funkcjonalne	Środowiskowe	Gospodarcze	Społeczne		
Jednostka badawcza	4	Gieda	x				2	
	5	Długosza					1	
	6	Krzyżówka	x				11	
	7	Głowackiego					1	
	8	Plała	x				4	
				Degradacja stanu technicznego obiektów budowlanych i wiaduktów, dróg				
				Mała powierzchnia użytkowa mieszkania	x			
				Brak usług podstawowych				
				Niskiej jakości przestrzeń publiczna				
				Słabe wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną				
				Słaba dostępność komunikacyjna				
				Obszary zdegradowane powierzchniowo				
				Obecności odpadów stwarzających zagrożenie		x		
				Przekroczenia standardów jakości środowiska			x	
				Niskie dochody z działalności gospodarczej			x	
				Niskie dochody ludności według PIT				
			Wysoki poziom bezrobocia			x		
			Niski poziom aktywności gospodarczej					
			Poziom interwencji Policji					
			Skala pomocy społecznej					
			Słabe wyniki nauczania					
			Niekorzystne struktury bezrobocia			x		
			Niska aktywność społeczna					
			Zaawansowany proces starzenia					
			Skala depopulacji					

RYСУNEK 3. Obszar zdegradowany i skala problemów w Wojkowicach w 2017 r.

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji Gminy Wojkowice na lata 2017–2023.

Wybór obszaru rewitalizacji

Wybór obszaru rewitalizacji bazuje na pogłębionej diagnozie obszarów zdegradowanych. Przesłankami delimitacji obszarów rewitalizacji była:

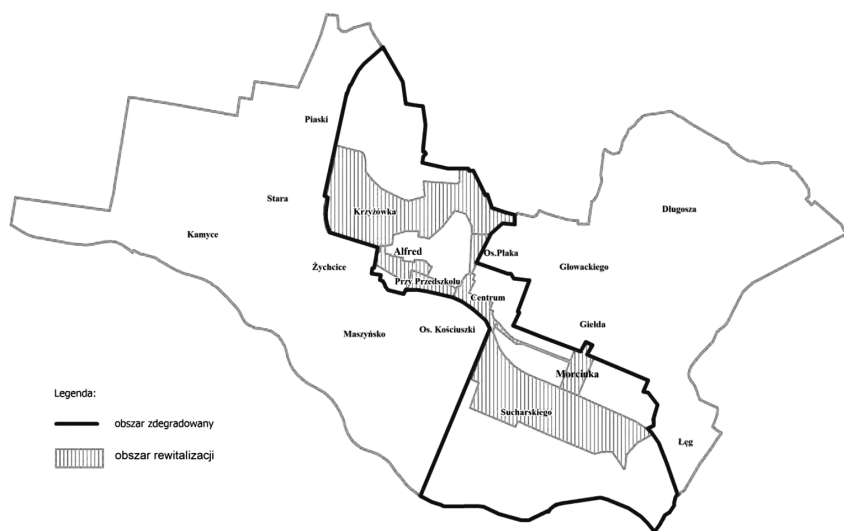
- szczególna koncentracja negatywnych zjawisk,
- oraz istotne znaczenie dla rozwoju lokalnego.

Obszary wydzielono, obliczając wartości wskaźników dla poszczególnych ulic, które znacznie przekraczały wyznaczone kryteria. W przypadku dzielnic wchodzących w całości w obszar rewitalizacji skala negatywnych zjawisk była wysoka w obrębie całej jednostki.

Drugie kryterium, czyli poziom istotności z punktu widzenia rozwoju lokalnego, rozpoznano na podstawie opinii mieszkańców, a także sugestii władz miasta. W procesie partycypacji społecznej i przeprowadzanych kon-

sultacji z mieszkańcami, wskazano, a tym samym potwierdzono obszary najbardziej problemowe wymagające rewitalizacji. Działanie to, w formie współuczestnictwa, pozwala połączyć zalety obiektywnej delimitacji statystycznej z oczekiwaniami i odbiorem skali problemów przez samych mieszkańców. Należy pamiętać, że miasto to złożony i żywy organizm wielu współzależności, dlatego też żadna procedura naukowa (choć obiektywna) nie zawsze wskaże to, co jest najistotniejsze. Każda delimitacja powinna być skonfrontowana z odbiorem społecznym, gdyż miasto to nie cyfry, a ludzie i ich realne problemy.

Należy podkreślić, iż wskazania obiektywne, oparte na wyliczalnych danych statystycznych, całkowicie pokrywały się z identyfikacją mieszkańców i samorządowców co do obszarów problemowych. Wykazały to sugestie podczas konsultacji społecznych organizowanych z różnymi grupami w mieście.

RYСУNEK 4. Obszar rewitalizacji na tle obszaru zdegradowanego w Wojskowicach w 2017 r.

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji Gminy Wojskowice na lata 2017–2023.

Reasumując wskazanie obszarów zdegradowanych jest całkowicie zbiektywizowane, natomiast proces wyboru obszaru rewitalizacji ma dualną naturę, opartą na wartościach liczbowych, ale także uwzględniające wskazania oddolne różnych interesariuszy procesu.

Cały obszar wydzielony do rewitalizacji ma powierzchnię 145,4 ha, którą zamieszkuje 2601 osób. Obszar ten obejmuje 29,3% ludności oraz 11,4% powierzchni miasta. Składa się on z sześciu spójnie połączonych podobszarów o różnym stopniu zdegradowania, a zatem o różnych problemach zarówno społecznych i gospodarczych, jak i środowiskowych, funkcjonalno-przestrzennych, aż po techniczne.

ZAKOŃCZENIE

Złożoność przyczyn degradacji przestrzeni miejskiej pociąga za sobą konieczność kompleksowych i zintegrowanych działań rewitalizacyjnych. Lokalny Program Rewitalizacji stwarza możliwości poprawy jakości życia i nadania przestrzeni nowych funkcji. Jednakże nie jest to zadanie łatwe. Rozwiązanie problemu wymaga dobrej diagnozy, a ta z kolei – precyzyjnego określenia obszarów silnie problemowych. Od początku jest niezbędna współpraca różnych interesariuszy poczynszy od Urzędu Miasta, który jest inicjatorem zmian, przez badaczy opracowujących raport dla mieszkańców, którzy są bezpośrednimi beneficjentami alokacji środków zmierzających do naprawy ich otoczenia społeczno-ekonomicznego. Napięcie między celami krótkotrwałymi, politycznymi aspiracjami a oczekiwanymi długofalowymi zmianami, szczególnie w sferze społecznej, podlegają kadencyjności samorządów, które są głównym animatorem rewitalizacji. Dlatego proces rewitalizacji musi być traktowany jako jeden z elementów szerszej polityki miasta. Nie może to być działanie doraźne na pozyskiwanie jedynie środków z funduszy Unii Europejskiej. Ważny jest stały monitoring obszarów problemowych. Każda rewitalizacja powinna prowadzić do przywrócenia wartości miejskich zdegradowanym obszarom, nadania im nowych funkcji i w rezultacie uzyskanie najwyższej możliwej jakości poszczególnych miejsc w ramach struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta. Szczególnie w młodych miastach o genezie przemysłowej, rewitalizacja wiąże się z pró-

bą redefiniowania roli zmarginalizowanych grup społecznych. Pociąga to za sobą wprowadzanie nowych funkcji na obszary przemysłowe i zdegradowane, powstałe w wyniku transformacji gospodarczej. Wojkowie są przykładem właśnie takiego ośrodka. Dbalność o ludzi i ich warunki życia, powiązana z działaniami na rzecz lokalnej gospodarki, środowiska i infrastruktury, może przyczynić się do odnowy miasta. Niepodważalną zaletą tego procesu jest nacisk na aktywizację społeczną, budzącą wiele ruchów oddolnych. Buduje to wspólnotę lokalną, wzmacniając samorząd terytorialny, uruchamiając najistotniejsze współcześnie kapitały – ludzki i społeczny.

BIBLIOGRAFIA

- Wódz, K. (1998). *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk.
- Wódz, K. (2003). Przestrzeń problemów społecznych w mieście – wskazania dla praktyki. W: M.S. Szczepański, J. Wódz, *Miejska przestrzeń publiczna w dobie transformacji. Dąbrowa Górnicza – Tychy. Stan obecny i perspektywy przyszłości*. Dąbrowa Górnicza–Tychy: WSB.
- Wódz, K. (2009). Restrukturyzacja ekonomiczna województwa śląskiego a przekształcenia społeczno-kulturowe miast. W poszukiwaniu nowej tożsamości. W: G. Gorzelak, M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, *Człowiek – Miasto – Region. Związki i Interakcje. Księga Jubileuszowa Bohdana Jałowieckiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wódz, K. (2010). Zarządzanie sferą społeczną w programach rewitalizacji miast. W: B. Kożusznik, M. Chrupała-Pniak, *Zastosowania psychologii w zarządzaniu*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Wódz, K. (2011). Terytorializacja polityki społecznej a środowiskowa praca socjalna. W: K. Piątek, K. Szymańska-Zybertowicz, *Profesjonalna praca socjalna. Nowy paradygmat czy niedokończone zadanie*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Wódz, K. (2013). *Zapomniane miejsca, zapomniani ludzie – restrukturyzacja ekonomiczna a zmiana kulturowa*. Katowice: Śląsk.
- Wódz, K., Faliszek, K., Kowalczyk, B., Leśniak-Berek, E., Mandrysz, M. (2010). Programy Aktywności Lokalnej jako instrument aktywizacji środowiska lokalnego – wstępna próba oceny, *Przegląd Socjologiczny*, t. LIX/4, Łódzkie Towarzystwo Socjologiczne.
- Wódz, K., Kowalczyk, B. (2014). *Organizowanie społeczności. Modele i strategie działania*. Warszawa: CRZL.
- Wódz, K., Wódz, J. (2009). Restrukturyzacja ekonomiczna województwa śląskiego a przekształcenia społeczno-kulturowe miast. W poszukiwaniu nowej tożsamości. W: G. Gorzelak, M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, *Człowiek – Mia-*

sto – Region. Związki i interakcje. Księga Jubileuszowa Bohdana Jałowieckiego.
Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
Zuzańska-Zyśko, E. (2006). *Małe miasta w okresie transformacji. Studium w regionie śląskim.* Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk.

RESTRUCTURING THROUGH FALL – SOCIAL PROBLEMS IN A SMALL POST-INDUSTRIAL CITY. EXAMPLE OF THE WOJKOWICE COMMUNE

ABSTRACT

The article is part of the research trend in the field of diagnosis of crisis phenomena developed for the needs of the Local Revitalization Program. It presents problems resulting from the restructuring of industry on the example of the small town of Wojkowice in the Upper Silesian-Zagłębie Metropolis.

Keywords: restructuring, diagnosis, community organizing